

**Den Uyl, Snoeckx, De Leeuw, Haan, Kikkert en
varianten: over benamingen van dieren in de
Nederlandse familienamen**

1. Inleiding

Iedereen kent wel landgenoten wier familienaam (= FN) de naam van een dier bevat. De diernamen vormen een omvangrijke categorie binnen de Nederlandse FN. Tot de frequentste FN uit het Nederlandse taalgebied horen b.v. *Vos/De Vos, Vink* en varianten, *De Leeuw, D'Hondt, De Pauw, De Wolf, Mol, Schaap, Vis* enz. Minder bekende, maar tot de verbeelding sprekende diernamen als FN zijn b.v. *De Vloot, Quadfliëgh, Spin, Paling, Schol, Mossel, Konijn, Den Hengst, Schimmel, Bontekoe, Luypaert, Koekoek, Ooievaar, Kuiken, Pelicaen, Den Draak, Griffioen* enz.

Welke dieren komen aan bod in FN ? Voor een deel gaat het om inheemse dieren, die men als huisdier of op de boerderij hield of die men uit de vrije natuur kende. Zo zijn opvallend veel vogelnamen tot FN geworden. Ook namen van vissen hebben een groot aantal FN doen ontstaan, hetgeen in Nederland, een land dat zo nauw met de zee verbonden is, niet hoeft te verwonderen. Maar ook een aantal dieren die nooit in onze streken geleefd hebben (b.v. *leeuw, luipaard, pelikaan*), alsook fantastische wezens zoals de *draak* en de *griffioen* leven voort in Nederlandse FN.

Hoe ontstaan FN die teruggaan op namen van dieren ? De lexicale motivering van diernamen wordt op verschillende manieren verklaard.

Ten eerste worden de diernamen naar hun lexicale motivering ondergebracht bij de groep van de eigenschapsnamen. Mens en dier worden met elkaar vergeleken (metaforische ontstaansgrond): b.v. iemand die eet als een wolf, wordt *De Wolf* genoemd, iemand die sluw is als een vos, krijgt de naam *De Vos*, iemand die sterk is als een leeuw, gaat *De Leeuw* heten, een vreesachtig, laf of snel persoon, zal

In: In
vergelijking
met dieren.
Intensiverend
taalgebruik
volgens de
SND-
krantenenquet
e 1998.
V. De Tier &
S. Reker
(red.)
Groesbeek:
Stichting
Nederlandse
dialekten,
(1999),
11-35.

De Haas genoemd worden, naar de eigenschappen van de haas enz. Net als eigenschapsnamen tonen deze diernamen een naamgevingsmotief dat van alle tijden is: het identificeren en typeren van de medemens op grond van opvallende fysieke en psychische eigenschappen. Het is een lexicaal naamtype dat overal ter wereld voorkomt.

Een tweede verklaringmogelijkheid, die volgens Winkler overigens veruit voor de meeste diernamen geldt, is ontleening aan huis- en herbergnamen. De meeste huizen droegen in de middeleeuwen een naam, die op het gevelteken of het uithangbord afgebeeld werd. De huisnaam werd vervolgens overgedragen op de naam van de bewoner (metonymische ontstaansgrond van de FN). Bij een onderzoek naar historische huisnamen in Turnhout vond ik de volgende huizen met een diernaam: *Blauw Schaap, Bonte Koe, Draak, Drie Valken, Drie Zwaantjes, Eenhoorn, Haan, Hert, Leeuw, Rode Leeuw, Witte Leeuw, Lammerenberg, Luipaard, Ooievaarsnest, Ossenhoofd, Otter, Pelikaan, Spinnekop, Valk, Varkentje, Witte Duif, Wit Hert, Witte Leeuw, Zwaan* (MARYNISSEN 1996: 36-66). Vele van deze huisnamen zijn overigens ontstaan onder invloed van de heraldiek, zoals blijkt uit de keuze van figuren op uithangborden die ook op wapenschilden geregeld voorkomen: *valk, hert, leeuw, luipaard, zwaan*. Ook het symbolisch getal 'drie', dat in de heraldiek een grote rol speelde, komt terug in huisnamen: b.v. *Drie Valken, Drie Zwaantjes*.

Historische vindplaatsen die het ontstaan van toenames uit huisnamen bewijzen, zijn b.v. de namen van de volgende 16de-eeuwse Amsterdamse burgers: *Claes in de Cat, Frederik Sieuwertszoon in den Haen, Jan in 't blauwe Paert*. En al in de 14de eeuw was er in Delft een familie *Mol*, genoemd naar de mol die uithing aan het huis dat ze bewoonden (WINKLER 1885: 373).

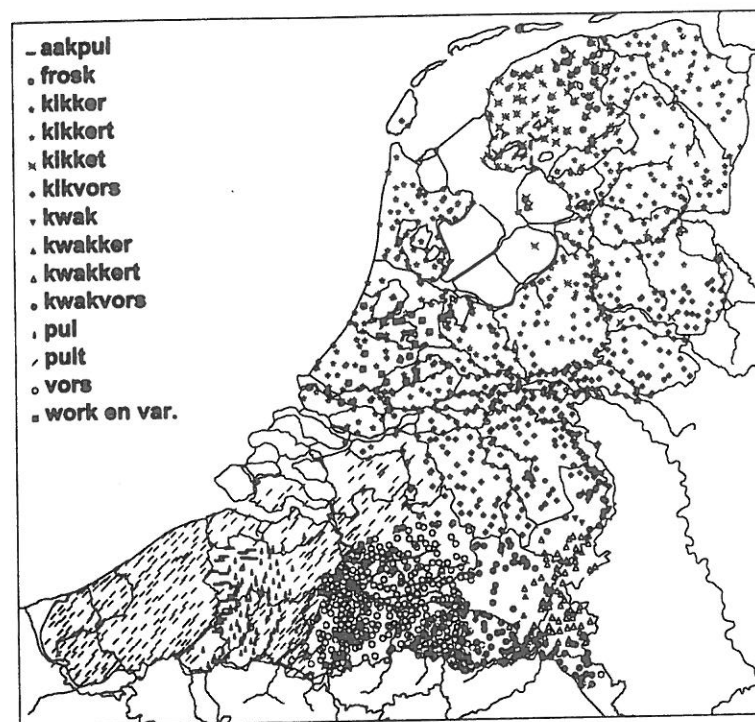
Een morfologisch argument voor de oorsprong van een aantal diernamen in huisnamen is het bestaan van het voorzetseltype bij diernamen: *Van der Valk, Van der Zalm, Van den Steur* e.d. (zie punt 3.4).

Ten derde zijn er ook diernamen in FN die naar het beroep van de naamdrager verwijzen: de namen *Haring* en *Mossel* kunnen ook een haringverkoper of een mosselverkoper aangeduid hebben, zoals overigens personificaties als *Haringman* en *Mosselman* suggereren. De FN *Calcoen* is verrassend genoeg geen diernaam, maar een beroepsnaam voor een hoefsmid (DEBRABANDERE 1993: 239).

En tenslotte zal vaak meer dan één mogelijkheid tegelijk gespeeld hebben, door welke lexicale ambiguïteit de frequentie van de diernaam in kwestie verhoogde.

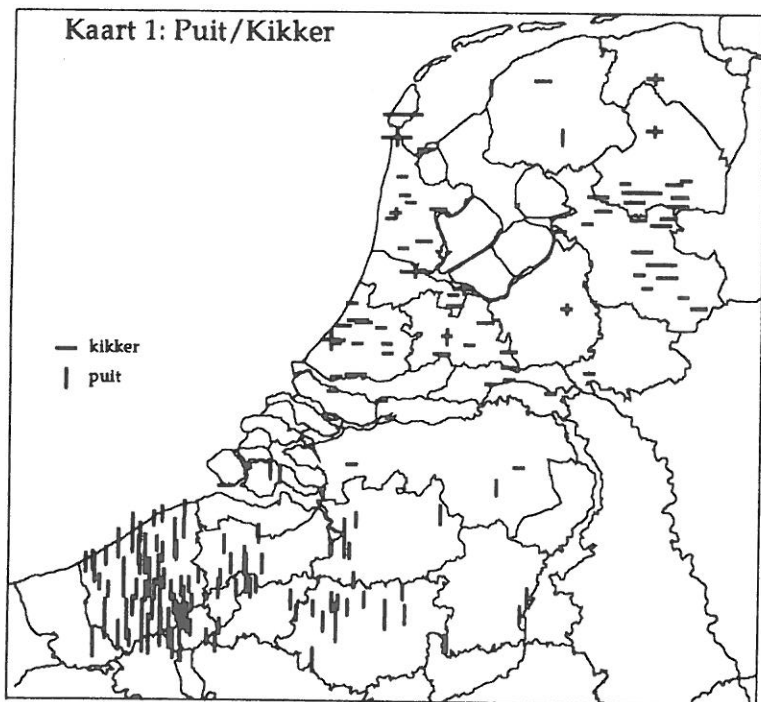
2. Lexicale variatie

In de Nederlandse dialecten krijgen diernamen vaak heel uiteenlopende benamingen, denk maar aan de vele tot de verbeelding sprekende benamingen voor de vlinder of voor de mier. Aangezien FN teruggaan op soortnamen, is te verwachten dat de regionale geschakeerdheid van de dialecten in de FN weerspiegeld wordt. Aangezien de eerste FN in de middeleeuwen ontstaan zijn, is in FN bovendien in principe de woordenschat van het oudere Nederlands bewaard.

Dialectenkaart RND: kikker

Een diertje dat niet alleen in het Nederlandse, maar ook in het Franse en het Duitse taalgebied in FN bewaard is, is de kikker: Ndl. *De Puydt/Kikkert*, Frans *Grenouille*, Duits *Frosch*. Deze namen worden resp. verklaard als een bijnaam voor een magere puit, een bijnaam naar het gekwaak, een bijnaam voor iemand die huppelt (DEBRABANDERE 1993: 1142).

Kaart 1: Puit/kikker

In het Nederlandse taalgebied vertoont deze bijnaam woordgeografische variatie: de vormen *De Puydt/Puits* zijn Vlaams-Zeeuws, de vormen *Kikkert/Kickers* zijn Nederlands (zie kaart 1: Puit/Kikker). Als we de FN-kaart vergelijken met de dialectenkaart, wordt duidelijk dat deze verdeling geen toeval is: in de zuidwestelijke dialecten wordt tot op heden *puut* of *pui* gezegd, boven de Nederlandse Moerdijk wordt een vorm van *kikker* gebruikt. Op de

FN-kaart is het zuidoosten van het taalgebied niet ingevuld. Op de dialectenkaart zien we dat hier een vorm van *vors*, *kwakvors*, *kwak* of *kwakker* ingeburgerd is. Deze woorden waren wellicht te jong, in een te klein gebied verspreid of te specifiek om er een FN uit te doen ontstaan. De Brabantse dialectvorm *vors* heeft overigens de variant *puut* in de dialecten teruggedrongen naar het westen.

Dit voorbeeld toont hoe aan de hand van de Nederlandse FN lexicale varianten in het Nederlands opgespoord kunnen worden.

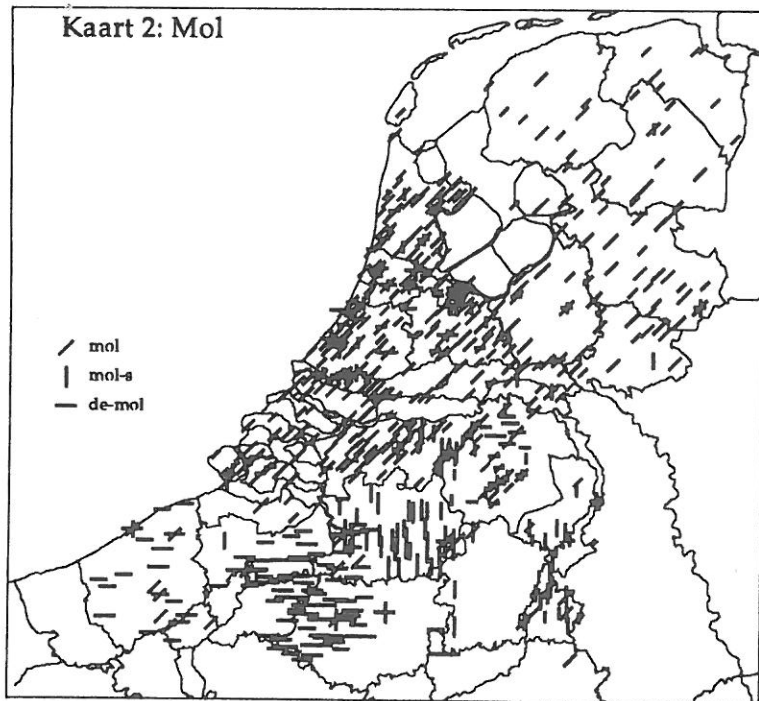
3. Morfologische variatie

Naar hun formele opbouw valt de groep FN die teruggaan op diernamen uiteen in vijf hoofdtypes. We bespreken achtereenvolgens de geografische verspreiding van de volgende types:

1. diernaam op zich, zonder toevoeging van enig naamvormend morfeem als familienaam: b.v. *Wolf*, *Kieviet*, *Kikkert*, *Baars*, *Schol*, *Spin*.
2. diernaam met voorgevoegd lidwoord (*de*, *d'*, *t'*, *den*) als familienaam: b.v. *De Leeuw*, *De Puyt*, *Dhondt*, *T'Hoer*, *Den Uyl*, *Den Arend*.
3. diernaam met genitiefmorfeem (uitgangen: *-s*; *-en*, aanloop: *s-*) als familienaam: b.v. *Valckx*, *Spierings*; *Vliegen*, *Haesen*, *Kraanen*; *Swolfs*, *Saenen*, *Spauwen*.
4. diernaam, voorafgegaan door een voorzetsel en een verbogen lidwoord als familienaam: b.v. *Van der Valk*, *Van den Arend*, *Van der Steur*.
5. met diverse suffixen afgeleide diernaam als familienaam: b.v. *Haanstra*, *Haantjes*, *Haringa*, *Swanink*, *Steursma*, *Zalmstra*.

3.1. Type zonder naamvormend element (nominatief zonder lidwoord)

De in formeel opzicht minst complexe manier om van een soortnaam een familienaam te maken, is geen enkele formele verandering door te voeren, m.a.w. de diernaam wordt bij proprialisering in een nevenschikkend verband na de voornaam geplaatst, b.v. *Jan Schaap*, *Klaas Spiering*, *Piet Steur*.

Kaart 2: Mol

Deze wijze van naamvorming heeft een groot aantal familienamen doen ontstaan in Nederland, meer bepaald in het westen ervan. Een dier dat in Noord en Zuid goed vertegenwoordigd is in familienamen, is de mol (zie kaart 2: Mol). Nederlanders die naar dit haast blinde diertje genoemd zijn, dragen diens naam onverkort: *Mol* is de FN van meer dan 4000 Nederlandse telefoonabonnees. In de westelijke helft van Vlaanderen is dit nuttige diertje in FN bewaard in de vorm *De Mol*; in de oostelijke helft van het Vlaamse land is de vorm *Mols* gemeengoed. De FN *Mols*, waarbij aan de grondvorm *mol* een genitiefuitgang is toegevoegd, overschrijdt de staatsgrens tussen Nederland en Vlaanderen: hij is ook frequent in Nederlands Limburg en in Noord-Brabant. Maar ten noorden van de Grote Rivieren moet dit type wijken voor de naam *Mol*. Deze bevinding bevestigt opnieuw de afbakening van het genitiefgebied die ik eerder op basis van de

groep beroepsnamen en de groep eigenschapsnamen heb gemaakt (zie MARYNISSEN 1995).

Andere voorbeelden van diernamen die in hun grondvorm in Nederland tot een courante familienaam zijn geworden, zijn o.m. *Wolf, Bok, Vogel, Vink, Vos, Vis, Schaap, Kraan, Snoek, Zwaan, Pauw, Valk, Haring, Spiering, Kievit, Nachtegaal, Krab, Steur, Griffioen, Kikkert, Konijn, Baars*.

De vele Nederlanders met de naam *Mol* zijn over heel Nederland uitgezwermd. Hun concentratie neemt af naar het noorden en het oosten toe, hetgeen een indicatie is voor een migratoire beweging van west naar oost. Bij globaal minder frequente diernamen daarentegen, zoals *Zwaan* en *Kraan*, wordt het beeld minder vertekend door migratie of door de natuurlijke toename van een al frequente FN, zodat mag worden aangenomen dat de verspreiding van dergelijke FN het kerngebied van het nominatietype zonder lidwoord in zijn oorspronkelijkere vorm benadert. Uit de verspreiding van tal van diernamen die zich naar frequentie in de middenmoot bevinden, blijkt dat het type FN zonder naamvormend element een Randstedelijk karakter heeft. De bakermat van de FN van het type *Zwaan, Kraan, Baars, Muis* e.d. ligt in het noordwesten van Nederland. Deze lokalisering stemt overeen met de verdeling van de lidwoordloze eenlettergrepige eigenschapsnamen (b.v. *Jong, Groot, Lang*) en, met enige nuancering, ook met het lidwoordloze nominatietype bij de tweelettergrepige beroepsnamen (b.v. *Schipper, Korver*) (zie hierover MARYNISSEN 1995: 152-154; 165-166).

Niettegenstaande deze opvallende gemeenschappelijke kenmerken over de verschillende semantische categorieën heen, loopt de geografische verspreiding van het type juxtapositieve FN bij beroeps- en eigenschapsnamen enerzijds en diernamen anderzijds nochtans niet volkomen parallel. In tegenstelling tot de eigenschaps- en de meeste beroepsnamen komt het nominatietype zonder lidwoord bij sommige diernamen niet alleen in het noordwesten van Nederland, maar ook in de westelijke helft van Vlaanderen voor. Meer bepaald gaat het om de namen *Snoeck, Harinck, Steur, Nachtegaale, Mussche, Muys, Vincke* en *Valcke*. *Vlieghe* is dan weer een uitsluitend Vlaamse naam. Hoewel ook de spelling meestal al meteen duidelijk maakt of het om een Nederlandse of een Vlaamse FN gaat¹, is er bij de diernamen met een vrouwelijke grondvorm aan de basis ook een formeel onderscheid tussen beide. De Middelnederlandse vrouwelijke

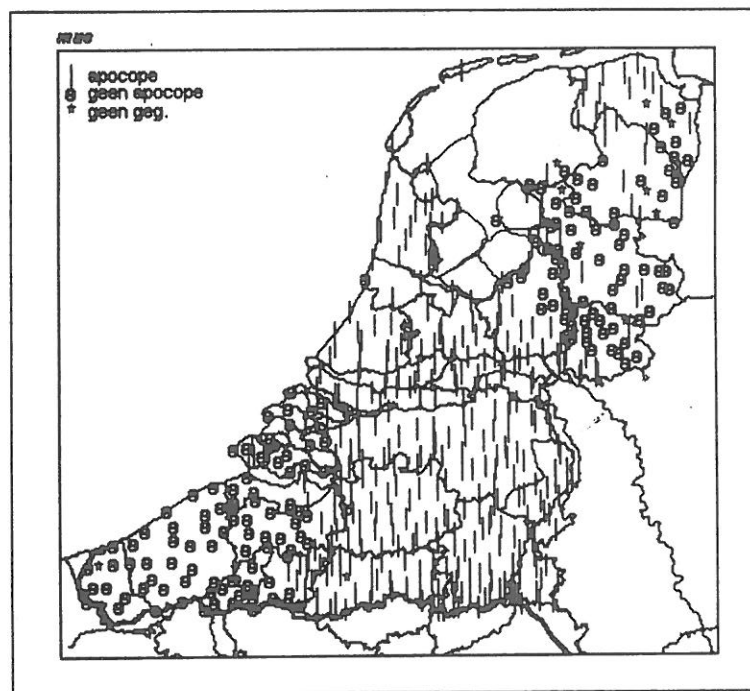
vogelnamen *vincke*, *valcke*, *nachtegaele* hebben in hun evolutie naar het Nieuwnederlands toe hun eindvocaal *-e* verloren (Mnl. *vincke* > Nnl. *vink*, Mnl. *valcke* > Nnl. *valk*, Mnl. *nachtegaele* > Nnl. *Nachtegaal*² enz.). In twee delen van het taalgebied, ten eerste in een zuidwestelijk gebied dat West- en Oost-Vlaanderen en Zeeland omvat, en ten tweede in een groot noordoostelijk gebied, dat Drente, Overijssel en een deel van Groningen en Gelderland beslaat, heeft dit deletieproces evenwel tot op heden niet plaatsgehad. In aansluiting bij de niet-proprieale woordenschat is de slotvocaal *-e* in een aantal hedendaagse FN nog bewaard.

Kaart 3: Vink

De geografische tegenstelling tussen de vorm zonder en de vorm mét slotvocaal is het best waarneembaar op de kaart met de FN *Vink/Vinke* (zie kaart 3: Vink). In West en Oost-Vlaanderen domineert de vorm *Vinke*. Aan de grens met Brabant en Antwerpen,

ter hoogte van de lijn Schelde-Dender, gaat dit type evenwel vrij abrupt over in de vorm *Vin(c)k*. Op deze kaart verschijnt andermaal de Schelde-Dender-grens als scherpe scheidingslijn tussen de oostelijke en de westelijke dialecten in Vlaanderen (zie ook MARYNISSEN 1991: 34-35 en GOOSSENS 1995: 10-11). De vogelnaam *vink* is als FN in grote delen van Nederland bewaard als *Vink*. In de noordoostelijke Nederlandse provincies Drente, Overijssel en Gelderland zijn restanten zichtbaar van een tweede niet-apocoperend gebied, dat evenwel veel minder aaneengesloten is dan zijn Vlaamse tegenhanger.

Kaart GTP: mus

Het ontbreken van de *-e*-deletie is een primair dialectkenmerk, dat in de loop der eeuwen nauwelijks is beïnvloed door de standaardtalige *-e*-apocope. Als we kaarten met de verspreiding van de *-e*-apocope in FN naast kaarten met de verdeling van dit verschijnsel in de huidige

dialecten leggen, stellen we een grote overeenstemming vast tussen beide, tenminste in Vlaanderen. Op de dialectkaart met b.v. de varianten *mus/musse* (dialectenkaart GTP: *mus*) reiken de vormen met *-e* haast tot aan de Schelde-Dender-lijn, een grens die bij andere woorden hetzelfde verloop heeft, b.v. *duif/duve*, *gans/ganze*, *brug/brugge*, *kast/kaste*³. In Nederland daarentegen is er, wat de *-e*-deletie betreft, een discrepantie tussen de huidige dialecten en de FN. Niet-geapocopeerde FN *Vinke*, *Valke*, *Musse*, *Haaze* komen weliswaar zowel in Zeeland als in het noordoostelijke apocoperingsgebied voor, maar slechts sporadisch, terwijl vormen als *De Haane* en *De Haase* er zelfs zo goed als onbekend zijn. Wat de dialecten daarentegen betreft, vormen zowel Zeeland als het noordoosten van Nederland tot op heden een homogeen apocoperingsgebied.

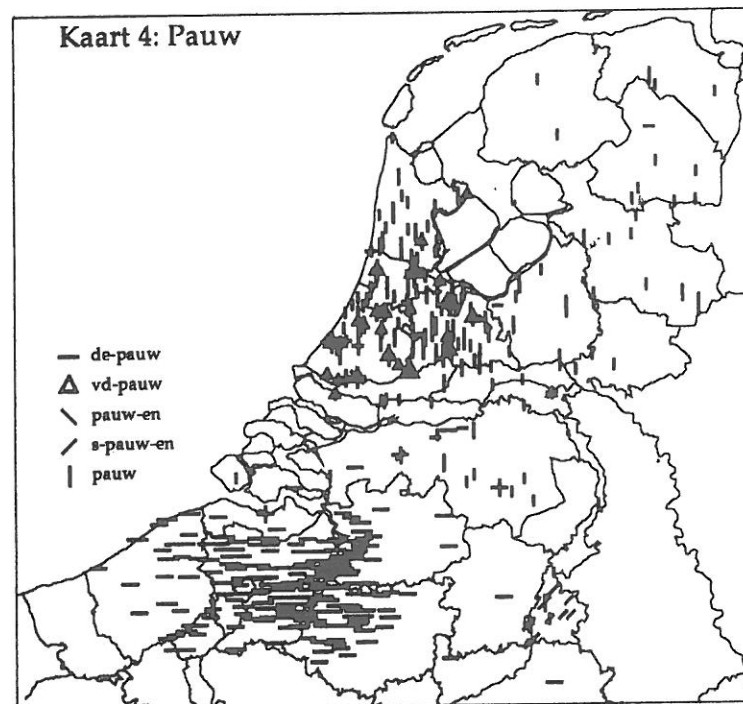
De discrepantie tussen de Nederlandse FN en de dialecten op klankgeografisch gebied is vermoedelijk toe te schrijven aan een standaardiseringstendens die de klankvorm van de FN beïnvloed heeft. Ik heb eerder al vastgesteld dat in Vlaanderen het vocalisme van de FN en van zijn appellatieve tegenhanger in de dialecten vaak nog nauw bij elkaar aansluit, maar dat die overeenstemming in Nederland veel minder uitgesproken of zelfs onbestaande is (cfr. MARYNISSEN 1997). Dit kan erop wijzen dat niet alleen de spelling van de Nederlandse FN (zie noot 1), maar ook hun klankvorm bij hun vastlegging aangepast is aan de standaardtaal. In Nederland was de standaardisering van het Nederlands in de 18de eeuw veel verder gevorderd dan in Vlaanderen. Bij de fixering van de FN in Nederland in 1811 zijn kennelijk een aantal dialectische eigenaardigheden uit de FN weggewerkt.

Ter afronding van het nominatietype zonder lidwoord: de verspreiding van de lidwoordloze FN *Snoek*, *Mus*, *Muys*, *Vink*, *Valk*, *Haring*, *Steur* en *Nachtegaal* maakt duidelijk dat dit type bij de groep diernamen als FN een brede westelijke strook beslaat van Noord naar Zuid (zie ook kaart 9: *Snoek*). Dat bij de meeste van deze Vlaamse namen, nl. *Valck(e)*, *Vinck(e)*, *Steur*, *Snoek* en *Harinck*, aan de oostelijke en/of westelijke rand van het lidwoordloze gebied een klein gebiedje met *de(n)*-vormen bewaard is (*De Valk(e)*, *De Vinck(e)*, *De Snoek*, *De Steur*, *De(n) Harinck*), zou erop kunnen wijzen dat het type FN zonder lidwoord een wig geslagen heeft in een

oorspronkelijk *de*-gebied, waarvan de contouren worden afgebakend in de volgende paragraaf.

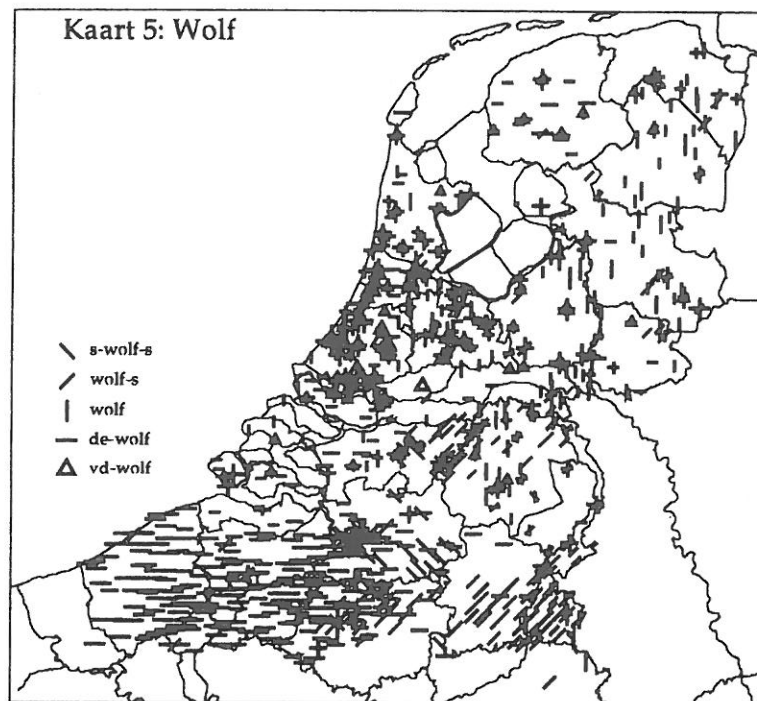
3.2. Type met lidwoord (nominatief/accusatief)

Hoewel er ook hier overlappingen zijn, afhankelijk van om welke diernaam het gaat, is het type FN, gevormd van een diernaam door voorvoeging van een lidwoord, in het westen van het taalgebied bij bepaalde namen geografisch complementair aan het vorige type. Meer bepaald contrasteren de FN *De Mol*, *De Bock/De Buck*, *De Vis*, *De Cadt*, *De Craen(e)* en *De Pauw*, die als Vlaams bestempeld kunnen worden, met hun Nederlandse tegenhangers zonder lidwoord: *Mol*, *Bok*, *Kat*, *Kraan*, *Pauw*, *Vis*. Een eveneens uitgesproken Vlaamse naam is de FN *D'Hondt*; zijn Nederlandse evenknie *Hond* ontbreekt evenwel.

Kaart 4: Pauw

Een mooie illustratie van dit westelijk Vlaams-Nederlands contrast biedt de kaart met de varianten *Pauw/De Pauw* (kaart 4: *Pauw*). De FN *Pauw* komt geconcentreerd voor in het Randstedelijke gebied. Zijn zuidelijke tegenhanger *De Pauw* dringt een eind in Brabant door, een beeld dat ook bij diverse beroepsnamen te zien was (zie MARYNISSEN 1995: 148).

Kaart 5: Wolf en varianten

Een tweede reeks diernamen die in FN voortleven, wordt zowel in westelijk Vlaanderen als in het westen van Nederland gecombineerd met een lidwoord, nl. *De Wolf*, *De Vogel*, *De Leeuw*, *De Haan*, *De Vos*, *De Haas*. Drie ervan wisselen in Nederland af met de lidwoordloze vorm, die er ongeveer even frequent is: *Vos/De Vos*, *Vogel/De Vogel*, *Wolf/De Wolf* (kaart 5: varianten *wolf*, *dewolf*, *wolfs*, *swolfs*). Maar daar staat tegenover dat de namen *De Haan* en *De Haas* in Nederland veel frequenter zijn dan *Haan* en *Haas* en dat er

maar weinig Nederlanders zijn die *Leeuw* heten, terwijl *De Leeuw* een hele gewone Nederlandse FN is.

Het feit dat een aantal FN, gevormd van een diernaam door voorvoeging van een lidwoord, uitsluitend in Vlaanderen voorkomt, maar dat er geen FN zijn waarvan de lidwoordvorm uitsluitend in Nederland en niet in Vlaanderen voorkomt, is een indicatie voor het autochtone karakter van het lidwoordtype in Vlaanderen. Dat bij sommige namen, nl. *De Wolf* en *De Vogel*, de *de*-vormen naar het Noorden minder talrijk worden, zet de veronderstelling kracht bij dat dit westelijke type doorloopt van Zuid naar Noord. Maar dat in westelijk Nederland de vormen *De Haas*, *De Haan*, *De Leeuw* frequenter zijn dan respectievelijk *Haas*, *Haan* en *Leeuw*, spreekt deze veronderstelling dan weer tegen.

Bij de categorie van de diernamen in FN is er geen eenvormigheid wat de aanwezigheid van een lidwoord betreft. Idiosyncratische verschillen doorkruisen bij deze groep de formele uniformiteit, die bij de eigenschapsnamen en voor een groot deel ook bij de beroepsnamen werd bereikt⁴.

Het lidwoord heeft in de meeste gevallen de vorm van de nominatief *de*, maar soms is de uit het Standaardnederlands verdwenen, maar in de Vlaamse dialecten nog volop levende accusatiefvorm *den* in FN overgeleverd. In ons materiaal vonden we: *Den Bok*, *Den Haes*, *Den Hond*, *Den Haerincx*, *Den Baars*, *Den Draak*, *Den Arend* en, goed bekend in Nederland: *Den Uyl* (kaart 6: *Uil*).

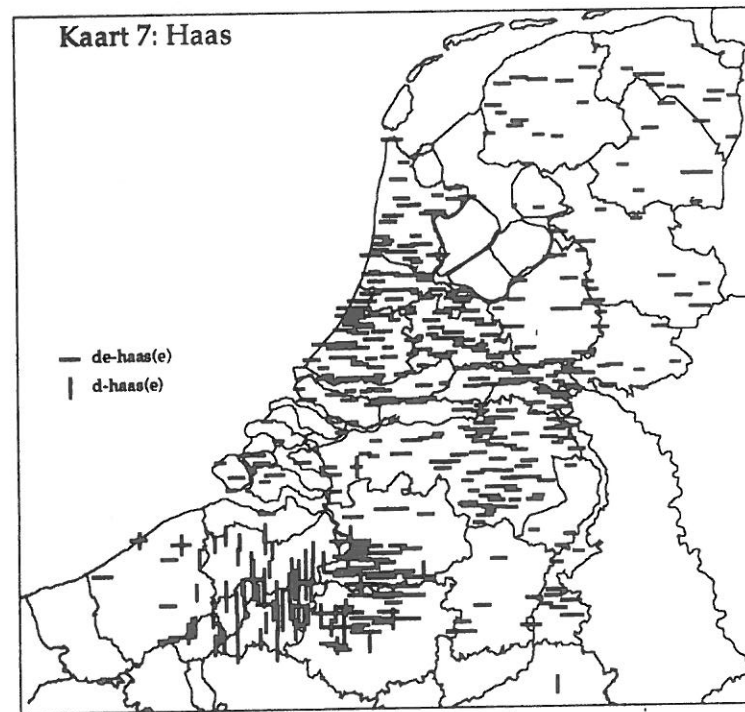
De FN *Den Uyl* is de enige accusatiefvorm met een goede verspreiding, de andere namen komen hooguit enkele tientallen malen voor, wat niet wegneemt dat het kerngebied van dit type uit de kaarten goed af te leiden is: FN met inleidend *Den* zijn autochtoon in het Hollandse Rivierengebied. Bij een naam als *Den Uyl*, die globaal vaker voorkomt dan *Den Bok*, *Den Haes*, *Den Hond*, *Den Haring*, *Den Baars*, *Den Draak* en *Den Arend*, dijt het gebied langs de Grote Rivieren uit naar Zuid-Holland en Utrecht. De lokalisering van het accusatiefgebied bij de diernamen loopt parallel met de situering bij de beroepsnamen en de eigenschapsnamen (zie MARYNISSEN 1995: 156-159; 168).

Kaart 6: Uil

Het lijkt paradoxaal dat precies in Nederland, waar de vormen met buigings-*n* uit de gesproken taal verdwenen zijn, *Den*-vormen in FN duidelijke sporen hebben nagelaten, terwijl in Vlaanderen, waar de accusatiefvormen zich in de dialecten algemeen hebben doorgezet, de nominatief in FN de gewone vorm is. In beide gevallen weerspiegelen de FN een oudere taalfase dan de huidige dialecten.

Uit onderzoek is gebleken dat het Zuidnederlandse *den*-systeem ontstaan is tussen de 14de en de 16de eeuw (ca. 1360-1570; zie VAN LOON 1989: 211). In familienamen verschijnt de buigings-*n* van het lidwoord overigens enkel als de onmiddellijk volgende naam begint met een klinker, *h*, *b*, *d*, *t* of *r*, b.v. *Den Ouden*, *Den Hartog*, *Den Boer*, *Den Dikken*, *Den Rooijen*.

Kaart 7: Haas

De Vlaamse familienamen met inleidend *de* moeten al gefixeerd geweest zijn op het einde van de middeleeuwen, op een ogenblik dat de *den*-vorm in de nominatief er nog niet mogelijk was. De in Vlaanderen weinig courante FN *Den Haese*, *Den Hondt*, *Den Haerinck* zijn uit Vlaams oogpunt jonge FN. De Nederlandse *Den*-namen daarentegen zijn, uit Nederlands standpunt bekeken, relatief oud. De Nederlandse FN zijn later vast geworden dan de Vlaamse. Hun formele opbouw verraaft dat ze pas ontstaan zijn nadat *den* de algemeen mannelijke lidwoordvorm was geworden. Dat in Nederland niettemin de FN *Den Haas* en *Den Haan*, waarbij de fonetische condities voor het zgn. accusativisme toch vervuld zijn, niet voorkomen, wijst erop dat de soortnamen *haas* en *haan* er in FN pas verankerd zijn op het ogenblik dat het accusativisme uit de Nederlandse taal alweer verdwenen was. Maar dat er aan *De Haas* en

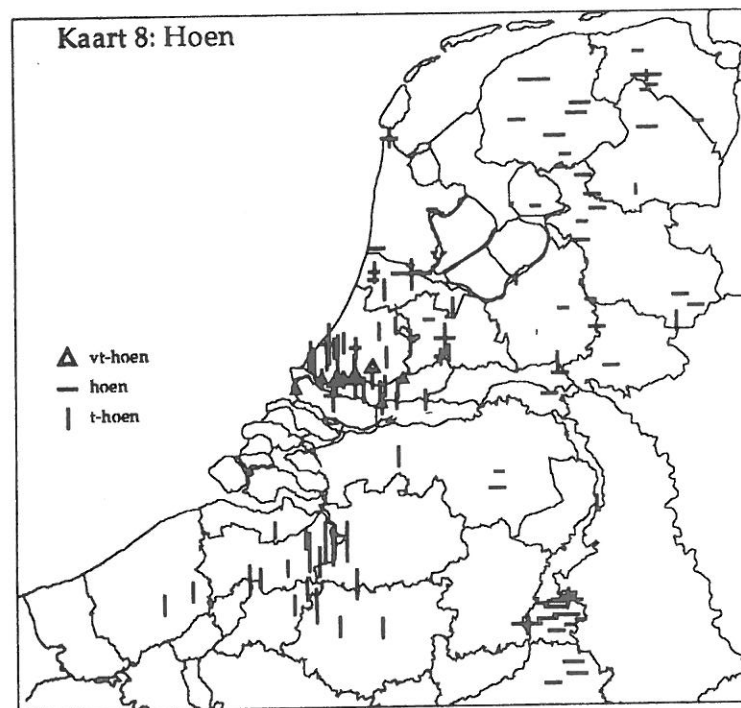
De Haan een historisch tussenstadium *den Haen*, *den Haes* voorafging, is niet uitgesloten.

Tot nu toe hebben we de verspreiding van twee buigingsvormen van het lidwoord beschreven: *de* en *den*. Wanneer het grondwoord met een *h* begint (*hond*, *haas*, *haan*, *hoen*) versmelt het voorafgaande lidwoord soms met het grondwoord: FN *Dhondt*, *Dhaese*, *Dhaen*, *T'Hoan*. Dergelijke samengetrokken, proclitische vormen zijn vanzelfsprekend eveneens een westelijk verschijnsel, aangezien ze de aanwezigheid van een lidwoord voorstellen. Clitisering van het lidwoord *de* is uitsluitend een Vlaams verschijnsel. Dit is goed te zien op de kaart met de varianten van de *haas*, een diernaam die ook ten oosten van de Schelde als lidwoordnaam is overgeleverd (kaart 7: *Haas*). In Vlaanderen is er geografische complementariteit tussen de westelijke vorm *Dhaese* en de oostelijke (i.c. Brabants-Antwerpse) vorm *De Haes*. Westelijk Nederland daarentegen is een homogeen *de*-gebied, met uitsluitend vormen *De Haas*. De verdeling van de naamsvarianten *De Hond/Dhondt* en *De Haen(e)/Dhaen* levert precies hetzelfde kaartbeeld op.

tot zijn masculiene/feminiene tegenhanger *de* wordt het onzijdige lidwoord *het* zowel in Nederland als in Vlaanderen in FN geagglutineerd met het grondwoord, b.v. *'t Hart*, *'t Hooft*, *'t Kint*, *'t Velt*, *'t Jolijn*, *'t Jonck*, *'t Hoan*. De diernaam (*he)t Hoan* is verspreid in Zuid-Holland en in Oost-Vlaanderen (kaart 8: *Hoan*). De Nederlandse spelling *'t Hoan*, in twee woorden geschreven, laat geen twijfel bestaan over de etymologie. In Vlaanderen is *Thoen* waarschijnlijk eveneens op te vatten als proclitische diernaam, hoewel er in principe ambiguïteit mogelijk is met een patroniem *Thoen* als korte vorm van Antonius⁵. Dat bij analoge varianten als *Kint/'t Kint* en *Hooft/'t Hooft* de proclitische variant met *'t* eveneens verschijnt in Oost-Vlaanderen, maakt de interpretatie van de vorm *Thoen/Toen* in Vlaanderen als diernaam tot een plausibele veronderstelling.

3.3. Type met genitiefmorfeem

Een derde manier waarmee in het Nederlandse taalgebied van soortnamen FN zijn gevormd, is genitivering, d.w.z. aan het grondwoord is een genitiefuitgang toegevoegd en/of een genitief-

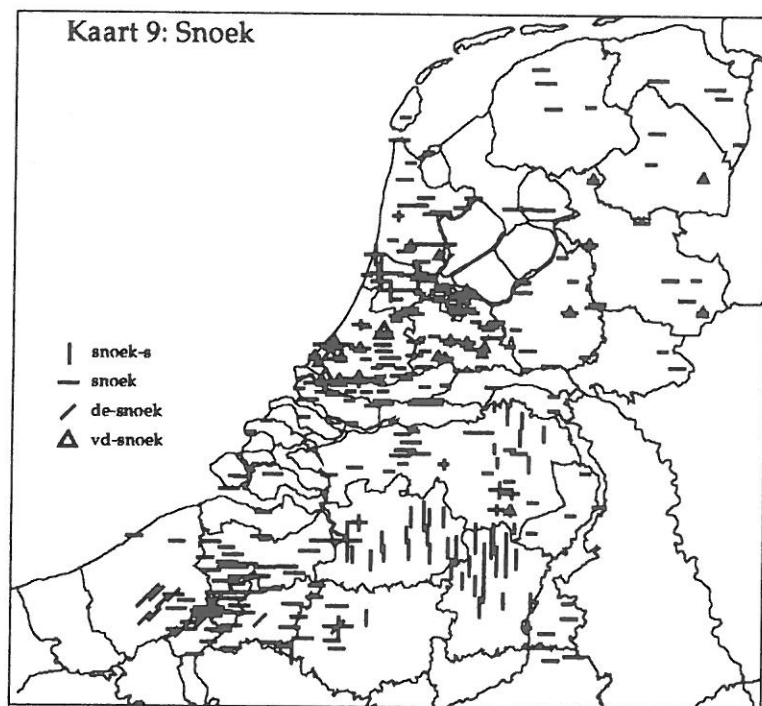

Kaart 8: Hoan

morfeem als aanloop voorgevoegd. Voorbeelden van gegenitiverde diernamen als FN zijn *Spierings*, *Kievits*, *Steurs*; *Vliegen*, *Venken*, *Haenen*; *Swolfs*, *Spauwen*, *Saenen*.

De FN geven morfologisch een ouder taalstadium weer: terwijl in het huidige Nederlands de substantiefflexie sterk genivelleerd is, is in de FN de Middelnederlandse buiging nog zichtbaar. Substantieven die tot de sterke flexie behoorden, kregen als genitiefuitgang *-s*, in FN b.v. *Snoeckx*, *Wolfs*, *Mols*, *Harings*. Daarnaast kende het Middelnederlands ook een zwak buigingsparadigma, met het morfeem *-en* als genitiefuitgang, in FN b.v. *Venken*, *Vliegen*, *Haesen*, *Vossen*, *Dassen*, *Haanen*, *Kraanen*, *Pauwen*. Bovendien is in een aantal gevallen supplementair een genitief-*s* voorgevoegd, het relict van het lidwoord, dat bij de genitivering van lidwoordnamen

eveneens werd geflecteerd: b.v. *Swolfs* < *des wolfs*, *Saenen* < *des haenen*, *Spauwen* < *des pauwen*.

Kaart 9: Snoek

Het genitiefgebied wordt bij alle categorieën FN gelokaliseerd in het zuidoosten van het taalgebied: het omvat de oostelijke helft van Vlaanderen (de Belgische provincies Brabant, Antwerpen en Limburg) en het zuidoosten van Nederland (Limburg, Noord-Brabant), met uitlopers naar de Achterhoek toe.

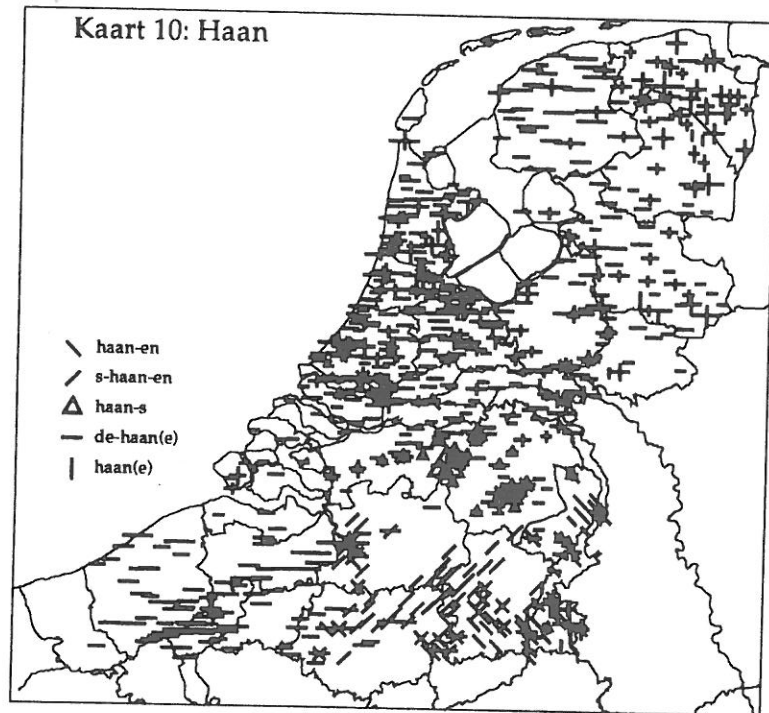
Binnen dat grote zuidoostelijke genitiefgebied moet er bovendien intern gedifferentieerd worden naar de uitgangen: er tekent zich een tegenstelling af tussen een sterk flecterend en een zwak flecterend gebied. De historisch sterk verbogen masculiene substantieven *snoek*, *steur*, *haring*, *bok*, *wolf* en *vogel* krijgen in het hele genitiefgebied de

sterke genitiefuitgang *-s*: FN *Snoeckx*, *Steurs*, *He(e)rinckx*, *Bockx*, *Wolfs*, *Vogels* (kaart 9: Snoek). Deze diernamen zijn ieder afzonderlijk te weinig frequent om hun verdeling over het hele zuidoosten te laten zien, maar hun gezamenlijke verspreiding toont dat de *-s*-vormen tot aan de grenzen van het zuidoostelijke genitiefgebied reiken. *Steurs*, *Bockx* en *Herinckx* zijn Vlaamse namen, *Vogels* is vooral een Noord-Brabantse naam. De FN *Snoeckx*, *Wolfs* en *Mols* komen aan beide kanten van de staatsgrenzen voor.

Het gebied van de zwak flecterende FN daarentegen blijft beperkt tot het oosten van het genitiefgebied: FN met de zwakke genitiefuitgang *-en* zijn *Craenen*, *Vencken*, *Vliegen*, *Haenen*, *Haesen*, *Mussen*. Dit type heeft een goede verspreiding in Belgisch en Nederlands Limburg. Wanneer deze diernamen evenwel buiten deze provincies in FN overgeleverd zijn, hebben ze zich aangesloten bij de sterke buiging: de Limburgse naam *Vencken* luidt in Brabant en Antwerpen *Vinckx*, de tegenhanger van Limburgs *Haenen* in Noord-Brabant is *Haans* (kaart 10: Haan), en de westelijk-Vlaamse FN *Valcke* neemt in het oude hertogdom Brabant de vorm *Valckx* aan.

Op de grens tussen het sterk flecterende en het zwak flecterende gebied, die samenvalt met de scheiding tussen het Brabants en het Limburgs, is bovendien het subtype met voorgevoegde *-s* én genitiefuitgang (*-s* of *-en*) overgeleverd: FN *Saenen* (< *des hanen*), *Swolfs* (< *des wolfs*) (zie kaart 5: Wolf en kaart 10: Haan). De diernaam *Spauwen* (< *des pauwen*), verspreid in Nederlands Limburg (zie kaart 4: Pauw), vormt een uitzondering op deze lokalisering. Ook het merendeel van de beroeps- en eigenschapsnamen met proclitische genitief-*s*, b.v. *Smeyers* (< *des meiers*), *Spaepen* (< *des papen*), *Swijzen* (< *des wijzen*), *Schroyen* (< *des roden*), komt voor in Oost-Brabant en het westen van Belgisch Limburg, dat wel als het kerngebied van dit type FN te beschouwen is.

Meer details over de genitieflexie van de Limburgse FN, q.m. over de varianten *Vos/Vossen*, *Das/Dassen*, heb ik besproken in MARYNISSEN 1994: 270-293. Zie hierover ook GOOSSENS 1995: 20-21.

Kaart 10: Haan

3.4. Type met voorzetsel en lidwoord

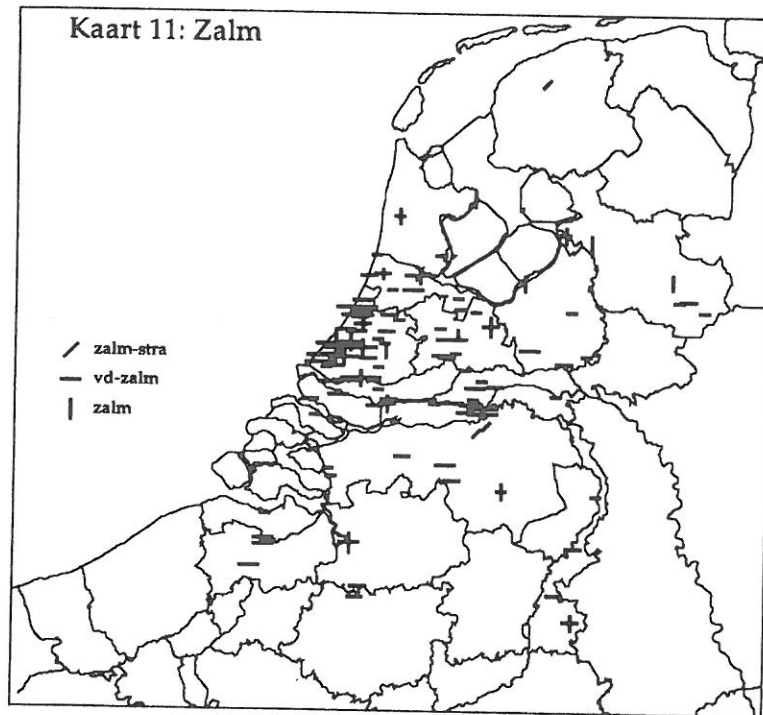
Enigszins verrassend duikt bij de diernamen een morfologisch type op dat prototypisch veeleer verwacht wordt bij toponymische namen, nl. het type met voorzetsel en lidwoord, b.v. *Van der Valk*, *Van den Arend*, *Van den Snoek*, *Van der Zalm*, *Van 't Hoen* e.a.,⁶ cfr. *Van de Velde*, *Vandenbergh*, *Van den Bosch*, *Van 't Hof* e.a. Het voorzetseltype duidt historisch een locatiefverhouding aan: het geeft een antwoord op de vraag "vanwaar?" Dit type duidt m.a.w. de herkomst aan (cfr. GOOSSENS 1995: 7).

Het bestaan van het type met voorzetsel bij de diernamen bevestigt de hypothese dat een deel van de diernamen teruggaat op huisnamen. Noch bij de eigenschapsnamen, noch bij de beroepsnamen is het voorzetseltype gebruikelijk. De zoon van een rijzig persoon met de

bijnaam *De Lange* krijgt in de regel niet de FN *Van den Lange*, net zo min als de zoon van de bakker *Jan Van den Bakker* gaat heten. De voorzetselverbinding als naamtype is kennelijk gereserveerd om de geografische herkomst van een bepaalde plaats aan te duiden: wie bij een veld, berg of bos woonde, kon *Vandevelde*, *Vandenbergh*, *Vandenbossche* genoemd worden. Wanneer er dan met diernamen FN met inleidend *Van den/der* worden gevormd, verwijzen deze namen naar het huis met de naam *valk*, *zalm* of *snoek* en niet rechtstreeks naar de bewoners van dat huis. De morfologie van de FN brengt in dit geval uitsluitel over hun ontstaansgeschiedenis. Het FN-type voorzetsel + lidwoord, gecombineerd met een diernaam, verwijst naar een afleiding van een huisnaam als oorsprong.

Hoewel in principe overal in het taalgebied een huisnaam met een dier tot FN van zijn bewoners geworden kan zijn, is het type met voorzetsel, dat deze afleiding formeel het waarschijnlijkst maakt, niet algemeen verspreid. De vormen met *Van der/den* zijn typisch voor het zuidwesten van Nederland, met als bakermat kennelijk Zuid-Holland. De FN *VD Zalm* b.v. is zeer courant in Zuid-Holland, met enkele uitlopers naar Utrecht, het Gelderse Rivierengebied en Noord-Holland toe (kaart 11: *Zalm*). De verspreiding van de FN *VD Zwan/VD Zwaan*, *VD Kraan*, *VD Valk*, *VD Snoek*, *VD Pauw* levert hetzelfde kaartbeeld op: een dichte concentratie in Zuid-Holland, die uitdijt naar de aangrenzende provincies. *VD Steur* en *VD Haring* zijn als FN bijna verdwenen; *Van 't Hoen* en *VD Arend* zijn uitgesproken Zuid-Hollandse namen. De Twentse vorm van de vogelnaam *kievit*, nl. *kieft*, is in Utrecht getransformeerd tot een FN met herkomstkarakter: *VD Kieft*.

Overigens is het, eveneens op formele gronden, mogelijk om een onderscheid te maken tussen diernamen die uit huisnamen zijn ontstaan en geografische herkomstnamen, die aan een plaatsnaam refereren: de laatste hebben enkel het voorzetsel, niet het lidwoord, vergelijk b.v. *Van Leeuwen* (verspreide plaatsnaam *Leeuwen* in Nederland) en *Van Leeuw* (naar de plaatsnaam *Zoutleeuw* in Vlaanderen) met *VD Leeuw* (oorspronkelijke huisnaam).

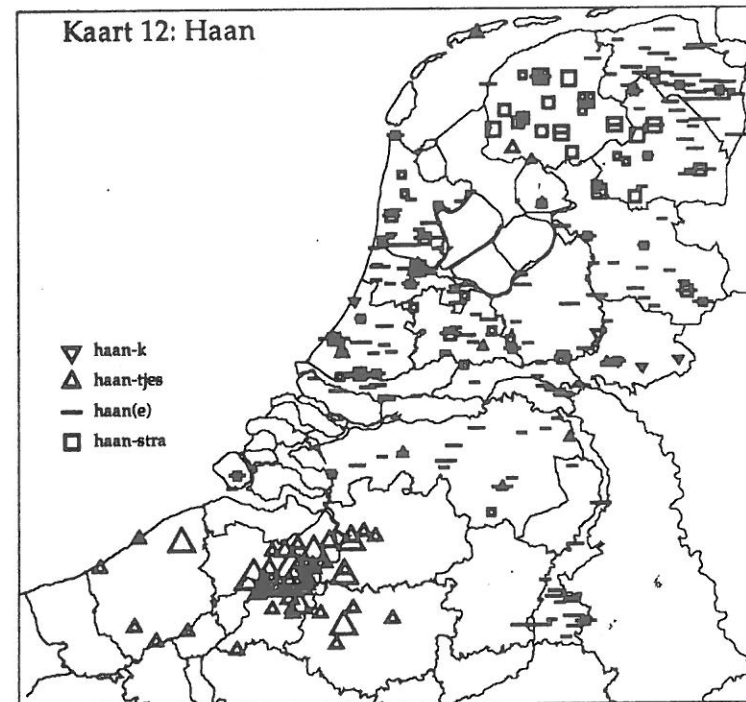
Kaart 11: Zalm

3.5. Afleidingen met diverse suffixen

Als laatste type tenslotte belichten we de FN die door suffigering uit diernamen zijn ontstaan. Meer bepaald vinden we de suffixen *-(se)ma*, *-stra*, *-ing/-ink*, *-inga*, die in het noordoosten van Nederland vooral gediend hebben voor de vorming van geografische namen, ook bij de diernamen voor. Meestal gaat het om FN met een zeer geringe verspreiding, die soms zelfs unica zijn: *Vogelink*, *Swanink/Zwanink*, *Leeuwinga*, *Vissink*, *Wolfig*, *Leeuwma*, *Zalmstra*, *Steursma*, *Katsma*, *Schapink*, *Baarsma*.

Bij slechts enkele gesuffigeerde diernamen tekent er zich op de kaart een kerngebied met een goede verspreiding af. Zo zijn de FN *Haringa* en *Haringsma* Friese namen. Ook *Haanstra* is een Friese naam (kaart 12: Haan). De concentratie *Haanstra*'s in Noord-Holland

is waarschijnlijk lang geleden gemigreerd vanuit Friesland. Het diminutiefsuffix is duidelijk zichtbaar in de Oost-Vlaamse FN *Haantjes*, in de Noord-Brabantse naam *Muskens* en in de Overijsselse FN *Haasjes*.

Kaart 12: Haan

Met deze namen is overigens voorzichtigheid geboden: J. Winkler verklaart een aantal van deze diernamen uit patroniemen of metroniemen (b.v. *Katsma*, *Baarsma*, *Mollema*, *Haringa*, *Haasjes*: WINKLER 1885: 390-392) en ook Debrabandere wijst erop dat b.v. de FN *Haesaert(s)* een bijnaam is voor een kanspeler, maar achteraf gereïnterpreteerd werd als een afleiding van *De Haze* (DEBRABANDERE 1993: 655). De naam *Craninckx* vat hij op als een patroniem (id.: 399). Niet alle gesuffigeerde FN die schijnbaar een diernaam bevatten, gaan in werkelijkheid terug op een diernaam. In sommige gevallen blijft er ambiguïteit omtrent de betekenis bestaan

Noten :

1. Zie hierover MARYNISSEN 1994: 247-253 en MARYNISSEN 1995: 143-146. De spelling van de Belgische familienamen, die in 1795 door de Fransen werd vastgelegd, oogt archaischer dan de spelling van de Nederlandse namen, die pas in 1811 werd gefixeerd en waarvoor men zich kon richten naar de spellingregeling van Siegenbeek uit 1804.
2. Voor *nachtegaal* moet dit als volgt genuanceerd worden: Mnl. *nachtegale*, *nachtegael* had het vrouwelijke én het mannelijke genus (MNW IV, 2069), zodat we niet kunnen uitmaken of de in Nederland verspreide FN *Nachtegaal* teruggaat op een geapocopeerde vrouwelijke soortnaam *nachtegaale* ofwel de rechtstreekse voortzetting is van het mannelijke substantief *nachtegaal*.
3. Ik dank Geert Verleyen die me deze dialectkaarten, gemaakt op basis van het materiaal van het Goeman-Taeldeman-Project (GTP-materiaal), ter beschikking gesteld heeft. Voor dit project zijn dialectopnames gemaakt tussen 1979 en 1993. Meer informatie over het project in A. GOEMAN en J. TAELEMAN, Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten. *Taal & Tongval* 48 (1996), afl. 1, 38-59.
4. Zie MARYNISSEN 1995: 154-156; 165-168. Bij de beroepsnamen vormen lidwoordloze FN *Smet*, *Temmerman*, *Deurwaerder*, *Dobbelaere*, *Tollenaere*, *Slagmulder*, *Spiegelaere* e.d. uitzonderingen op de in het westen van Vlaanderen gebruikelijke *de*-vormen bij tweelettergrepige nonmina: *De Backer*, *De Cuyper*, *Dedecker* enz. VAN LOON heeft eerder een aantal meerlettergrepige lidwoordloze FN gesitueerd in Oost-Vlaanderen (VAN LOON 1981: 292 e.v.; kaart p. 425-426).
5. DEBRABANDERE (1993: 1377) verklaart *Toen*, *Thoen*, *Thoon*, *Thoene*, *Thoone* en andere varianten als korte vormen van de heiligennaam Antonius. Aangezien spaties en accenttekens uit het Belgische bestand verwijderd zijn, kan ik uit de schrijfwijze *Thoen* niet opmaken of deze FN als één of als twee woorden gespeld is.
6. De voorzetselnamen worden in de Nederlandse telefoongids meestal afgekort tot *VD Snoek*, *VD Zalm*, *VD Arend* e.d. We hebben deze afkorting hier opgelost als *Van der* of *Van den*.

Literatuur

- F. DEBRABANDERE, Woordenboek van de familienamen in België & Noord-Frankrijk. 2 delen. Gemeentekrediet, *Brussel*, 1993.
- R.A. EBELING, Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik. 's-Gravenhage, 1993.
- J. GOOSSENS, Motiefgeografie van Nederlandse familienamen. *Naamkunde* 27 (1995), 1-31.
- A. MARYNISSEN, Morfosyntactische aspecten van de Belgische familienamen op basis van het "Belgisch repertorium van familienamen". *Naamkunde* 23 (1991), 29-79.
- A. MARYNISSEN, Limburgse familienamengeografie. *Naamkunde* 26 (1994), 243-301.
- A. MARYNISSEN, De atlas van familienamen in het Nederlandse taalgebied. *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 67 (1995), 139-171.
- A. MARYNISSEN, Plaats- en huisnamen in het centrum van Turnhout. *Taxandria* N.R. LXVIII, (1996), 11-70.
- A. MARYNISSEN, Waar komt mijn familienaam voor? Automatische kartering van de geografische spreiding van (types) familienamen in het Nederlandse taalgebied. *De Aardrijkskunde* 21 (1997), nr. 3, 25-38.
- J. VAN LOON, Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenames. *Handzame*, 1981.
- J. VAN LOON, Een peiling naar het ontstaan van het Zuidnederlandse accusativisme. *TNTL* 105 (1989), 209-223.
- J. WINKLER, De Nederlandsche geslachtsnamen in oorsprong, geschiedenis en betekenis. *Haarlem*, 1885. Herdruk *Zaltbommel*, 1971.